

'Opdat de duisternis... voor godsdienstige beschaving plaats make'

Goubau d'Hovorst en de secularisatie van het Verenigd Koninkrijk 1815-1830.

Studentnummer 3812081
Bachelorscriptie geschiedenis
Cursus: OZS-IIIc Secularisering
Docent: Dr. Jeroen Koch
Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Introductie	1
Hoofdstuk 1. Verlichting en secularisatie in de Nederlanden 1770-1815.....	5
1.1 Jozef II in de Zuidelijke Nederlanden	5
1.2 Een verlichte erfenis.....	6
1.3 Het Koninkrijk van Willem I	8
Hoofdstuk 2. Goubau d'Hovorst onder Willem Frederik 1815-1836	11
2.1 Antiklerikalisme en De Broglie.....	11
2.2 Verlichting op de tast bij de 'Italiaanse generalen'	16
2.3 De 'kwestie der kweeklingen' in een rationele samenleving	21
2.4 Het einde	27
Besluit	29
Bibliografie	32

Introductie

Het muntplein te Brussel, 25 augustus 1830. Heel de dag was het al onrustig in de stad geweest. Op verscheidene plaatsen waren kleinschalige rellen uitgebroken, en kreten als 'Vive la France' werden gescandeerd. Ter viering van de achtenvijftigste verjaardag van koning Willem I Frederik (r. 1815 - 1840)¹ werd die avond de opera *La muette de Portici*, waarin een volksopstand van de Napolitanen tegen de Spaanse overheersing wordt vertolkt, van de Franse componist Daniel François Espris Auber in de Muntschouwburg opgevoerd. In het tweede bedrijf werd op de volgende tekst een duet gezongen:

'Amour sacré de la patrie,
Rends-nous l'audace et la fierté,
A mon pays je dois la vie,
Il me devra la liberté'²

Direct kwam het tot een kookpunt. De woorden werden ingevuld naar de eigen situatie, en aangenomen wordt dat een aantal oproerkraaiers munt hebben geslagen uit de commotie in de zaal. Het groeiende enthousiasme hadden zij doen overslaan op de rumoerige massa die nog op het muntplein verzameld stond. Men wenste zich 'te ontdoen van het juk van koning Willem' om zich vervolgens bij Frankrijk te voegen, zou later verkondigd worden. Om escalatie te voorkomen hadden de aanwezige politie- en legereenheden uitdrukkelijk de opdracht gekregen met uiterste verdraagzaamheid op te treden.³

De rust zou echter niet wederkeren in de Zuidelijke Nederlanden. Hoewel Willem I het niet aanvaardde zou, bracht 1830 de definitieve mislukking van zijn *union intime et complète*; de samensmelting van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot een amalgaam onder dezelfde vorst.⁴ Vooral zijn kerkpolitiek had kwaad bloed gezet. De katholieke meerderheid werd bestuurd door een protestantse koning die met zijn hardvochtige optreden zowel de clerus als de liberale middenklasse in de Zuidelijke

¹ Vanaf 1813 was Willem I soeverein over de Noordelijke Nederlanden, en na de aansluiting van de Zuidelijke Nederlanden vanaf 1815 koning over het Verenigd Koninkrijk: Koch, *Koning Willem I: 1772-1834* (Amsterdam 2013) 259-270.

² A. Kagchelland, *Van Dompers en Verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland 1815-1826* (Delft 2009) 10.

³ C.J.M. Breunese *Losgemaakt uit de verdrukking: Opiniejournalistiek rond de scheiding van Noord en Zuid 1828 - 1832* (Apeldoorn 2014) 91-106; Kagchelland, *Van Dompers en Verlichten*, 9-12.

⁴ Koch, *Koning Willem I*, 415.

Nederlanden tegen zich in het harnas joeg. In de vroege geschiedschrijving werd het patriottisme van het Belgisch katholicisme regelmatig benadrukt; de wens naar een onafhankelijke katholieke natie zou de opstand onvermijdelijk hebben gemaakt.⁵ In 1903 nam Belgisch historicus Henri Pirenne in de Brabantse Omwenteling van 1789 een 'sentiment national' waar dat in 1830 tot uitbarsting zou zijn gekomen.⁶ Patriottisch getinte teksten als het gezongen duet versterkte nationalistische historici in hun overtuiging. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat de afscheiding niet onafwendbaar was geweest. In de Zuidelijke Nederlanden kwam de wens naar 'een vrije kerk los van de knellende banden van de staat pas laat', aldus rechtsgeleerde Emo Bos.⁷

Nu was het niet zo dat koning Willem I alleen stond in zijn worsteling met de kerk, integendeel. In heel West-Europa hadden de Reformatie en Verlichting de positie van de katholieke kerk sterk ondermijnd.⁸ Zo had de Franse koning Lodewijk XIV (r. 1643-1715) zijn grip op de kerk versterkt door zich tot hoofd van het instituut te benoemen, en trachtte tsarina Catharina II van Rusland (r. 1762-1796) de invloed van de clerus in te perken door middel van eigendomsrechtelijke secularisatie.⁹ De historiografie laat zien dat Willem I een veelvoud van dergelijke ontwerpen op zijn tekentafel toegeschoven kreeg. Nijmeegs historicus Johannes Bornewasser heeft in zijn proefschrift betoogd dat de Oranjeprins zich bekend had gemaakt met het *Staatskirchencentrum* van zijn verlichte oudoom Frederik de Grote, koning van Pruisen (r. 1740-1786). 'Wie ein kleiner Friedrich der Große' had Willem Frederik de katholieke instanties met de wereldlijke doen integreren; een ervaring die zijn bestuurlijke leven in het Verenigd Koninkrijk vorm zou geven.¹⁰ Koningsbiograaf Jeroen Koch heeft de bewondering die Willem Frederik als erfprins had gehad voor de kerkpolitiek van Napoleon Bonaparte blootgelegd. De Franse keizer kon met zijn verzoening tussen revolutie en religie ten behoeve van de staat door middel van een concordaat met de paus (1801) rekenen op de bewondering van Willem Frederik. Deze bewondering zou de Oranjevorst later aanmoedigen bij zijn eigen onderhandelingen met de Heilige Stoel. Bovendien

⁵ Voor een overzicht van de historiografie over de Belgische revolutie zie: J. Tollebeek, 'Geschiedschrijving zonder vanzelfsprekendheid' in: J. Tollebeek en T. Verschaffel, ed., *De palimpsest: geschiedschrijving in Nederlanden, 1500-2000, Volume 1* (Hilversum 2002) 268; J.P. Valk, *Roomser dan de Paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen 1998) 78.

⁶ Pirenne stelt dat de nationalistische wens naar onafhankelijkheid terug te trekken is op de Bourgondische eenwording en het behoud van het katholicisme onder Habsburgse juk: H. Pirenne, *Histoire de Belgique vol. VI* (Brussel 1903) 86.

⁷ E. Bos, *Sovereiniteit en Religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009) 231.

⁸ H. McLeod, *Religion and the People of Western Europe, 1789-1989* (New York 1997).

⁹ Voor een overzicht van dynastieke worstelingen met de kerk sinds de reformatie zie onder andere: D. MacCulloch, *Reformation. Europe's House Divided 1490 - 1700* (Londen 2003).

¹⁰ J.A. Bornewasser, *Kirche und Staat in Fulda. Unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806* (Nijmegen 1856) 320.

benadrukt Bos dat een aanzienlijke deel van de ministers van Willem I zich liet inspireren door Napoleon. Zo wilde de minister van Justitie Cornelis Felix van Maanen het bestel dat de Franse keizer in de Nederlanden geïnstalleerd had handhaven; een bestel waar hij zelf ook onderdeel van uitgemaakt had.¹¹

De invloeden op de kerkpolitiek van Willem I waren divers. 'Frederik de Grote, Jozef II en Napoleon wezen de weg', merkt Koch terecht op.¹² Ook keizer Jozef II van het Habsburgse rijk (r. 1765-1790) is de historiografie veelvuldig als invloed benoemd. Het bewind van de Habsburgse monarch die tot 1789 de scepter had gezwaaid over de Zuidelijke Nederlanden werd gekenmerkt door een radicale onderwerping van de kerk aan de staat, beleid dat tegenwoordig bekend staat als het Jozefisme of Jozefinisme.¹³ Zijn invloed op de kerkpolitiek van Willem I mag dan regelmatig aangehaald worden, een systematische analyse is tot dusverre uitgebleven. Opvallend, want de woedende menigte had zich op die 25 augustus 1830 niet alleen tegen de koning gericht. Ook een van zijn meest trouwe dienaren, gewezen directeur-generaal van de Zaken der Rooms-Katholieke Eeredienst Melchior Goubau d'Hovorst (†1757-1836), moest het ontgelden. De menigte drong zijn huis binnen, roofde het leeg om het vervolgens plat te branden.¹⁴ Niet alleen had hij een sleutelrol vervuld in het impopulaire kerkbeleid van Willem I, ook was hij een van de meest trouwe adviseurs van Jozef II geweest. Vier jaar na zijn aftreden als directeur-generaal waren ze de uitgesproken bewonderaar van de Habsburgse monarch nog niet vergeten.

De functionaris die zowel Jozef II als Willem Frederik gediend had is bij uitstek het vertrekpunt om meer te weten te komen over de invloed van het Jozefinisme op het kerkbeleid van Willem I. Bovendien is Goubau onderbelicht gebleven in de recente historiografie; zijn rol in de kerkpolitiek van de Nederlandse regering snakt naar een uitgebreide analyse. In deze bijdrage zal gepoogd worden dit ontbrekende perspectief van zijn eerste kleur te voorzien. Aan de hand van een bestudering van de correspondentie van Goubau d'Hovorst zal niet alleen gekeken worden naar de ideeën die hij aandroeg in het beleid van de Nederlandse regering, ook zal een antwoord gegeven worden op de vraag in hoeverre deze ideeën gehoor vonden bij Willem I.

¹¹ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 92-93.

¹² Koch, *Koning Willem I*, 422.

¹³ De meest aanzienlijke bijdrage over Jozef II en het Jozefisme is momenteel de tweedelige biografie van Beales. Voor een duidelijk overzicht van zijn beleid zie het tweede deel: D. Beales, *Joseph II, vol. II: Against the world, 1780-1790* (New York 2013).

¹⁴ Breunese, *Losgemaakt uit de verdrukking*, 105-106.

Voordat er een antwoord gegeven kan worden op deze vraag is het noodzakelijk aan de hand van de historiografie de huidige balans van de invloeden op het kerkbeleid van Willem Frederik op te maken, waartoe het eerste hoofdstuk zal dienen. De ervaringen die de Oranjevorst opgedaan had in Fulda, zijn bewondering voor de kerkpolitiek van Napoleon en zijn eerste hervormingen in het Verenigd Koninkrijk zullen hierbij bondig aan bod komen. Bovendien zal aangevangen worden met een beknopte schets van het beleid van Jozef II in de Zuidelijke Nederlanden. In het tweede hoofdstuk zal Goubau door de balans geborduurd worden. Aan de hand van zijn correspondentie zal blootgelegd worden wat zijn invloed op de kerkpolitiek van Willem I was. De drie grootste projecten van Goubau zullen uitgediept worden; zijn antiklerikale aanval op ultramontaanse tegenstanders, de onderhandelingen met de paus en zijn ideeën omtrent de rationalisering van de samenleving. Annotatie zal daarbij in de oorspronkelijke taal behouden worden: het Frans, tot de koning in 1823 besloot dat de regering voortaan in het Nederlands moest corresponderen.

Het zwaartepunt in deze bijdrage ligt in de relatie tussen de katholieke kerk en de Nederlandse regering vanuit het perspectief van Goubau en Willem waardoor bepaalde aspecten zonder meer onderbelicht zullen blijven. Zo zal de nadruk onvermijdelijk komen te liggen bij de Zuidelijke Nederlanden; met hun katholieke meerderheid was het beleid van de directeur-generaal van het Departement van Rooms-Katholieke Eredienst daar het sterkst waarneembaar. Nemen we aan dat secularisatie in de eerste plaats om de veranderende verhouding tussen kerk en staat draait, dan vormen Goubau en het Verenigd Koninkrijk desondanks een zeer interessante casus. In de decennia rond 1800 vond in de Nederlanden een radicale kentering plaats in de verhouding tussen enerzijds de staat en maatschappij, en anderzijds religie en kerk. Opnieuw werd deze verhouding vanaf 1815 op de proef gesteld: de Nederlandse regering probeerde een eigen 'Gallicaanse kerk' te bewerkstelligen, los van Rome. Waar op 'de schaal van gematigde tot verre gaande secularisering' het beleid van de Oranjevorst geplaatst kan worden is momenteel moeilijk te beantwoorden.¹⁵ Een analyse van hoe een uitgesproken bewonderaar van Jozef II zich in dit landschap bewoog, en hoe Willem gebruik maakte van de blauwdrukken die hem toegespeeld werden, kan echter nieuw licht op dit probleem werpen.

¹⁵ Koch, *Koning Willem I*, 153.

Hoofdstuk 1. Verlichting en secularisatie in de Nederlanden 1770-1815

1.1 Jozef II in de Zuidelijke Nederlanden

'Faire des choses à demi, cela n'entre point dans mes principes', meldde Jozef II zijn moeder Maria Theresia van Oostenrijk (r. 1740-1780) per brief in 1777.¹⁶ Het was een principe dat hij zijn hele bestuurlijke leven consistent zou uitdragen. Religie was mooi waar zij nuttig was, en haar uiterlijke vorm wenste hij goeddeels naar eigen idee aan te passen. Hij zou drastisch ingrijpen in de samenleving, en kortstondig een radicale onderwerping van de kerk aan de staat bewerkstelligen.¹⁷ Als jonge prins had de katholieke Jozef zich niet alleen vertrouwd gemaakt met de Franse *philosophes* van de verlichting, maar ook met de theologische interpretaties van de Jansenisten en de hervormingsgezinde Febronius (†1701-1790) die de pauselijke onfeilbaarheid verwierpen.¹⁸ Toen Jozef het stokje van zijn moeder overnam, bracht hij dit verlichte ideeëngoed zeer concreet in de praktijk.¹⁹ Koste wat kost wilde de Habsburgse keizer religieuze tolerantie in zijn rijk bewerkstelligen, omdat dit 'de guider également tous les habitants au bien de l'Etat'.²⁰ Alles en iedereen moest ten dienste komen te staan van het algemeen belang, zo ook de clerus. Geestelijken die geen bijdrage leverden aan de staat viel hij genadeloos aan op intellectuele gronden. Zo had hij de bisschop van Gent in 1778 niet alleen administratief vervolgd maar ook te kijk gezet als te achterlijk om rationeel te kunnen redeneren.²¹ Bovendien zou hij de kloosterorden sluiten en kwamen de scholen onder staatsgezag te staan.²²

Geïnspireerd door het Franse Gallicanisme en Duitse Febronianisme poogde de Habsburgse monarch voorts de kerk te ontdoen van de 'tentakels van Rome' om haar vervolgens onder staatstoezicht te plaatsen.²³ Zijn afkeer voor wat hij als wereldlijk ingrijpen

¹⁶ Joseph an Maria Theresia, Ohne Datum Juni 1777, in A.R. von Arneth, *Maria Theresia und Joseph II: Ihre correspondenz*, 141.

¹⁷ Goubau aan den Koning, 19 september 1815, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 83.

¹⁸ Beales, *Against the world*, 60.

¹⁹ Daarbij moet benadrukt worden dat hij het bestuur in een aantal gebieden al op zich genomen had ver voor zijn moeder te overlijden kwam: P. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000) 186-187.

²⁰ Joseph an Maria Theresia, Ohne Datum Juni 1777, in Arneth, *Maria Theresia und Joseph II*, 141.

²¹ Beales, *Against the world*, 151.

²² S.K. Padover, *The Revolutionary Emperor: Joseph II of Austria* (New York 1967) 128-141; Beales, *Against the world*, 289-292.

²³ W. Davis, *Joseph II: An Imperial Reformer for the Austrian Netherlands* (Den Haag 1974) 214.

van de Heilige Stoel beschouwde stak hij niet bepaald onder stoelen of banken. Zo had hij de paus bij diens bezoek in Wenen persoonlijk gewaarschuwd voor de gevolgen van de bemoeienis van Rome in wat Jozef als Habsburgse staatsaangelegenheden aanmerkte.²⁴ Bovendien was de Habsburgse keizer bevreesd, zo meldde hij zijn broer Leopold, dat hij zichzelf niet zou kunnen weerhouden de paus de mond te snoeren wanneer deze zich publiekelijk ongunstig uit zou laten over het Habsburgse kerkbeleid.²⁵ Benadrukt moet worden dat Jozef zijn kerkpolitiek niet als strijdig met zijn katholieke geloofsbelevens beschouwde. 'Je ne puis croire que, tout cela réuni, puisse me rendre coupable aux yeux de Dieu, au moins cela ne me parait pas conforme à sa perfection, ni à l'emploi qu'il m'a donné, en me mettant au service d'une quinzaine de millions d'hommes', gaf hij zijn bezorgde vroom-katholieke moeder op 20 juli 1778 te kennen.²⁶

Desondanks stuitte zijn kerkbeleid op weerstand, niet in de laatste plaats in de Oostenrijkse Nederlanden. Vooral het onder staatstoezicht plaatsen van de scholen die onder geestelijk gezag hadden gestaan kon op veel tegenspraak rekenen. Dit zou zelfs een van de directe oorzaken zijn geweest voor de opstand van 1789 die bekend zou komen te staan als de Brabantse Omwenteling. Pas na het overlijden van Jozef II in 1790 wist zijn broer Leopold II (r. 1790-1792) het gezag in de Oostenrijkse Nederlanden te herstellen. Met de Franse invasie en annexatie van de Oostenrijkse Nederlanden in 1795 kwam er echter alsnog een einde aan de Habsburgse overheersing aldaar en bleef er maar weinig over van de maatregelen van Jozef II.

1.2 Een verlichte erfenis

Met de invasie van de Fransen kwam er ook een einde aan de stadhouderlijke dynastie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Frankrijk verklaarde de oorlog aan de stadhouder Willem V, de vader van Willem Frederik, die zich genoodzaakt voelde tezamen met zijn gezin de Republiek te ontvluchten.²⁷ Na de val van de Republiek zou er in de verstandhouding tussen vader en zoon een *incompatibilité d'humeur* ontstaan. Willem Frederik ergerde zich mateloos aan de 'naar resigntie neigende aard' van zijn vader; de

²⁴ Padover, *The Revolutionary Emperor*, 156-171.

²⁵ Davis, *Joseph II*, 202.

²⁶ Joseph an Maria Theresia, 20 Juli 1778, in Arneth, *Maria Theresia und Joseph II*, 152.

²⁷ Koch, *Koning Willem I*, 55 - 71.

stadhouder zou de kansen van de Oranjedynastie verspeeld hebben.²⁸ De erfprins trachtte met behulp van Pruisen onder concessies van Frankrijk een aangepaste toekomst voor de dynastie in de Republiek te verwezenlijken. Toen dit mislukte klopte hij persoonlijk bij Frankrijk aan. Hij dacht met Napoleon Bonaparte, die zojuist Eerste Consul geworden was, te kunnen onderhandelen. Zijn pogingen bleven echter zonder resultaat, waarop Willem Frederik van koers veranderde. Hij zou zich inzetten voor het verkrijgen van een schadeloosstelling voor de verliezen die de Oranjedynastie door Frans toedoen geleden had.²⁹

Op 23 februari 1802 kwam Willem Frederik aan in Parijs. Hij wilde er namens de familie onderhandelen over een schadeloosstelling en compensatie. Hoewel hij met zijn aanwezigheid geen wezenlijke invloed kon uitoefenen op de besluitvorming van de Franse overheid omtrent de gewenste schadeloosstelling, zou zijn bezoek niet vruchteloos zijn. Willem Frederik was diep onder de indruk van de kerkpolitiek van de Eerste Consul: 'hij zou er zijn hele bestuurlijke leven een voorbeeld aan ontleen', aldus Koch.³⁰ Vooral het concordaat dat Napoleon in 1801 met de paus gesloten had kon rekenen op de bewondering van de erfprins. Op 18 april 1802 was hij getuige van de publiekelijke bekendmaking van het verdrag tussen de Heilige Stoel en de Franse staat. In zijn brieven uit Parijs kwam de erfprins voortdurend terug op van het consulaat; hij was gefascineerd door het kerkbeleid waarmee een herstel van liturgie en hiërarchie mogelijk was op voorwaarden van de staat.³¹

In 1802 legde Napoleon het continent een algemene vrede op. Na de vrede van Amiens kreeg de Oranjedynastie een territoriale compensatie opgelegd.³² Van de gesecculariseerde Duitse kerkelijke gebieden die Willem Frederik van Frankrijk toegewezen kreeg was Fulda de voornaamste. Als protestants heerser over een hoofdzakelijk katholiek gebied deed hij er ervaringen op die hij later als koning der Verenigde Nederlanden ten uitvoer kon brengen. Terecht wordt in de historiografie Frederik de Grote veelvuldig genoemd als zijn grote voorbeeld. Als jonge erfprins had Willem Frederik tezamen met zijn leermeesters de Oeuvres van zijn oudoom tot zich genomen, en in de jaren 1790 had hij zich in Pruisen bovendien verdiept in de politieke en historische beschouwingen van de Pruisische vorst. Lessen die hij

²⁸ J.A. Bornewasser, 'Koning Willem I' in: C.A. Tamse, ed., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979) 233.

²⁹ Bornewasser, 'Koning Willem I', 235.

³⁰ Koch, *Koning Willem I*, 132.

³¹ *Ibidem*, 129-133.

³² *Ibidem*, 129-134.

als *Landesväter* in Fulda in praktijk kon brengen met de integratie van de kerkelijke en wereldlijke organen. Als inspirerend voorbeeld keek het portret van Frederik de Grote neer op de vergaderzaal. Tot diep in de nacht werkte hij er als eerste maar ook absolute dienaar van de staat aan de verlichting van zijn onderdanen.³³ Hij zou er niet alleen het onderwijs moderniseren, maar ook de handel en landbouw verbeteren. Een groot deel van de maatschappij zou onder toezicht van de wereldlijke overheid komen te staan. Vier jaar lang zou hij er heersen, tot in 1806. Bij de hernieuwde vijandigheden op het Europese toneel verbond Willem Frederik zijn lot met het huis Hohenzollern, en keerde zich daarmee tegen Napoleon. De Franse keizer versloeg Pruisen echter, en de Oranjeprins verloor Fulda. Opnieuw zou hij ronddolen in Europa, tot Napoleon verslagen werd en de Franse troepen zich terugtrokken uit de voormalige Republiek.³⁴

1.3 Het Koninkrijk van Willem I

Na achttien jaar ballingschap keerde Willem Frederik op 30 november 1813 terug in de Nederlanden. Hij werd als bevrijder van het vaderland onthaald en gevraagd het bestuur over de voormalige Republiek te aanvaarden.³⁵ 'Oude tyden zullen weldraa herleven', had de nieuwbakken *Souvereine Vorst der Nederlanden* geproclameerd.³⁶ Alras zou hij overgegaan tot het ontwerpen van een nieuwe grondwet: al op 29 maart 1814 werd een nieuwe constitutie goedgekeurd. Met onder andere Van Maanen, Roëll en Hondebeek Heerkens als leden van de grondwetscommissie had deze een aanzienlijke Napoleontische delegatie gehad. De nieuwe constitutie garandeerde bescherming aan alle bestaande godsdiensten, en de regering hield toezicht op de 'inrichting van die gezindheden'.³⁷ De regeling van de godsdienst in de grondwet van 1814 was feitelijk een compromis; deze bood gelijke bescherming van de bestaande godsdiensten enerzijds, anderzijds stipuleerde artikel 133 dat de soeverein van het hervormde geloof moest zijn.³⁸ Uiteindelijk zou hij als koning Willem I niet conform de grondwet regeren, maar met de grondwet. Hij zou heersen 'als een Vader in

³³ Bornewasser, *Kirche und Staat in Fulda*, 320.

³⁴ Koch, *Koning Willem I*, 159-178.

³⁵ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 81.

³⁶ Geciteerd in: Koch, *Koning Willem I*, 232.

³⁷ Zij hadden onder Napoleon hoge functies bekleed, en bovendien had Van Maanen zijn bewondering voor de Franse keizer openlijk uitgesproken door hem 'vader des vaderlands' te noemen: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 91- 109.

³⁸ Koch, *Koning Willem I*, 240-257; Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 101.

het midden van zijn huisgezin'.³⁹ De constitutie zag hij, net als het onderwijs, het leger, de kerken en het parlement als een instrument ter bevordering van zijn heerschappij. De grondwet van 1814 zou echter niet lang van kracht blijven: met de vereniging van Noord en Zuid werd Willem genoodzaakt over te gaan tot het ontwerpen van een nieuwe grondwet. Bovendien zou met de vereniging het Rooms Katholicisme het geloof van de Meerderheid worden.⁴⁰ Terugkijkend op Fulda meende de koning 'kennis te hebben, hoe ver een Protestantsch Vorst kan gaan, door mijn oponthoud te Fulda, alwaar... nooit de minste aanstoot of zwaarigheid is ontstaan'.⁴¹ Desondanks was Willem Frederik niet tevreden met de bevoordeling van de Hervormde kerk. Hij vreesde dat artikel 133 de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden zou kunnen bemoeilijken.⁴²

Een gezamenlijke commissie van Noord en Zuid werkte aan de nieuwe grondwet voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden waarbij zij zich goeddeels op de grondwet van 1814 baseerden. Tot genoegen van Willem Frederik werd artikel 133 niet opgenomen in de nieuwe grondwet. De bepalingen over 'de volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen' en de wettelijke gelijkstelling van 'alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande' zou echter tot hevig verzet leiden van de clerus in de Zuidelijke Nederlanden.⁴³ In augustus 1815 werd de nieuwe grondwet dan ook door een meerderheid verworpen.⁴⁴ Door middel van wat bekend zou komen te staan als *Arithmétique Hollandaise*⁴⁵ zou de koning de grondwet toch laten aannemen. De *union intime et complète* van de Koning; het geforceerd samensmelten van de twee Nederlanden tot één enkel geheel, zou echter op het gebied van taal, godsdienst en onderwijs tot grootschalig verzet leiden. Niet in de laatste plaats in de Zuidelijke Nederlanden. De katholieke meerderheid aldaar keek zijn benoeming tot staatshoofd met wantrouwen aan. Alleen de liberalen toonden een ingetogen optimisme.⁴⁶

Institutionele verdeeldheid achtte de Oranjevorst als bezwaarlijk voor de natie. De Nederduitsch Gereformeerde Kerk zou een belangrijk instrument van zijn bestuur worden.

³⁹ Wat hem niet in directe bewoording verboden werd, achtte de koning als toegestaan: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 82-109.

⁴⁰ In het Noorden alleen besloeg zij al 40%. Met de vereniging van Noord en Zuid schatte Goubau dat de katholieke bevolking grofweg viervijfde deel van het geheel besloeg: Goubau aan den Koning, 20 april 1820, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 134-135.

⁴¹ Geciteerd in: Bornewasser, 'Koning Willem I', 239.

⁴² Koch, *Koning Willem I*, 259; Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 99.

⁴³ Koch, *Koning Willem I*, 306.

⁴⁴ Deze wetten zijn terug te vinden in respectievelijk artikel 190 en 191: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 133-136.

⁴⁵ Wie op godsdienstige gronden had tegengestemd werd tot de voorstemmers gerekend. De koning legitimeerde dit door een beroep te doen op de artikelen uit Londen: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 163.

⁴⁶ In het zuiden stond een krachtige katholieke eenheidskerk tegenover de antiklerikale radicalen en gematigde liberalen. De gematigden gunden de kerk haar grondwettelijke vrijheden maar meer niet: Koch, *Willem I*, 305.

Alle gereformeerde denominaties zouden verenigd worden in één enkele hervormde kerk. Op 7 januari 1816 kondigde Willem Frederik het Algemeen Regelement voor het bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden af. Historicus Lode Wils stelt dat Willem Frederik deze institutionele eenwording in navolging van Friedrich Wilhelm III van Pruisen (r. 1797-1840) ten uitvoer bracht. Koch heeft echter aangetoond dat de Oranjevorst een jaar voor liep op zijn neef in Pruisen. Het is waarschijnlijker dat Willem I deze institutionele eenwording van zijn oudoom afgekeken had. Voor de katholieke kerk had Willem Frederik een soortgelijk plan: een nationale kerk, los van Rome, verenigd met de oudkatholieken was zijn doel. Uiteindelijk wenste hij in navolging van Napoleon door middel van een eigen concordaat met de paus een regeling te treffen voor al zijn katholieke onderdanen. Voor nu trachtte de koning met behulp van het van kracht gebleven concordaat van 1801 en de *Loi relative a l'Organisation de Cultes du 18 Germinal an X* (de Organieke artikelen) de katholieke geestelijkheid in zijn greep te krijgen.⁴⁷ Een eerste zet hiertoe was de oprichting van het Departement voor Rooms-Katholieke Eredienst.⁴⁸ De Oranjevorst had dit staatsorgaan, tezamen met de Zaken der Hervormde en andere Erediensten, welhaast onveranderd overgenomen van het Franse gouvernement.⁴⁹ Op 16 september 1815 werd Goubau d'Hovorst door Willem benoemd tot directeur van het instituut.⁵⁰ De godsdienstige regelingen in het Noorden zouden ook in de Zuidelijke Nederlanden ingevoerd gaan worden: de gelijke toegang tot ambten, gelijke bescherming en gelijke begunstiging. Dit behelsde dat de Rooms-katholieke kerk haar bevoorrechte positie zou verliezen.⁵¹ Bovendien was de vorst nog altijd bang dat zijn protestantse geloof de eenwording zou bemoeilijken. Goubau voorzag echter geen problemen; 'il est indifférent au bien de la religion que ce souverain professe ou non cette religion' oordeelde hij in navolging van Jozef II.⁵²

⁴⁷ R. Aerts, 'Een staat in verbouwing, Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, piet de Rooy en Henk te Velde, *land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 75.

⁴⁸ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 167, 240.

⁴⁹ Koch, *Koning Willem I*, 307.

⁵⁰ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 167.

⁵¹ Valk, Roomser, 126.

⁵² Jozef II oordeelde haast hetzelfde; hoewel hij heilig geloofde in het Rooms Katholicisme scheidde hij zijn overtuiging van zijn taak als staatshoofd. Dit achtte hij noodzakelijk voor het welzijn van de staat, zie hoofdstuk 1 en Terlinden, *Guillaume 1er*, 308; Valk, *Roomser*, 126.

Hoofdstuk 2. Goubau d'Hovorst onder Willem Frederik 1815-1836

Goubau d'Hovorst was in 1767 geboren te Mechelen in de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden. Over zijn staat van dienst onder de Habsburgse monarchie is niet veel bekend. In 1906 noemde Belgisch historicus Charles Terlinden hem 'l'un des plus dociles instruments de la politique de Joseph II'.⁵³ Bekend is dat Goubau in 1781 toetrad tot de Hoge Raad van Jozef. Hier zag hij zijn Habsburgse meester de geestelijkheid ontdoen van een groot deel van haar privileges, de invloed van Rome beperken en de kerk ontkleden van wat de monarch beschouwde als bijgeloof. Bovendien is het zeer waarschijnlijk dat Goubau regelmatig persoonlijk contact had met Jozef. Zo was hij kamerheer van de Habsburgse monarch geweest en verbleef hij van 1789 tot 1814 zelfs aan het hof in Wenen.⁵⁴ Sinds de vroegmoderne periode waren de kamerheren de vertrouwelingen van de staatshoofden geweest die veelvuldig in zijn nabijheid verbleven en hem van advies voorzagen.⁵⁵ Bovendien beargumenteert Terlinden dat het waarschijnlijk is dat Goubau zich bekend had gemaakt met het Febronianisme waar ook Jozef zijn beleid ten dele op gestoeld had.

2.1 Antiklerikalisme en De Broglie

Onder de Habsburgse monarch had Goubau de aanval geopend op de ultramontaanse geestelijken die zich verzet hadden tegen het kerkbeleid van Jozef II. Zo had hij zichzelf openlijk benoemd tot aartsvijand van de gewezen aartsbisschop van Mechelen, kardinaal Franckenberg (†1726-1804), die meermaals kritiek op het kerkbeleid van de Habsburgse keizer had geuit.⁵⁶ Vrijwel direct na zijn terugkeer in de Zuidelijke Nederlanden zou Goubau

⁵³ Terlinden, *Guillaume*, 138.

⁵⁴ Het is niet geheel duidelijk vanaf wanneer hij kamerheer geweest is. Het is goed mogelijk dat hij al voor zijn vertrek naar Wenen kamerheer geweest was in het verblijfplaats van Jozef II in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn vertrek naar Wenen toont echter het grote vertrouwen dat de Habsburgse monarch in hem had. Na diens dood in 1790 bleef hij een aanwezigheid aan het hof in Wenen, in welke hoedanigheid is niet geheel duidelijk: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 167; Terlinden, *Guillaume*, 140-147.

⁵⁵ Voor een aantal voorbeelden zie: L.W.B. Brockliss and J.H. Elliott, ed., *The world of the favourite* (New Haven en Londen 1999).

⁵⁶ Franckenberg had meermaals kritiek op het beleid van de Habsburgse monarch geuit, vooral over diens aanval op de autoriteit van de paus. Na het verspreiden van een bul waarin gesteld werd dat de macht van de paus boven die van de keizer stond werd hij op matje geroepen door Jozef II en op intellectuele gronden aangevallen: J. van der Moere, *De jonge leviten van het seminarie van Gent, te wezel, te parys, enz. Met eene levensschets van den cardinael Franckenberg* (Goemaere 1856) xxxii; C. Smet, *De roomsche katholyke religie, begonnen, uytgebreyd, vastgesteld en bewaerd in Brabant*,

hetzelfde doen. Kort na zijn aanstelling als directeur van het Departement der Rooms-Katholieke Eredienst opende hij de aanval op de bisschop van Gent Maurice de Broglie (+1766-1821). Anders dan in de Noordelijke Nederlanden was de houding van de *clergé* in de Zuidelijke Nederlanden niet afwachtend geweest.⁵⁷ Zij keerden zich tegen de gelijke bescherming der godsdiensten die volgens haar de positie van het rooms katholieke geloof zou aantasten. De Broglie leidde het verzet gericht tegen de invoer van de grondwet in de Zuidelijke Nederlanden. In 1815 werd het *jugement doctrinal* gepubliceerd waarin onder meer De Broglie andere geestelijken verbood de eed op de grondwet af te leggen.⁵⁸ Alras beklaagde Goubau zich bij de koning over dit document waarmee de oppositie zou hebben aangestuurd op een 'renverser la constitution'.⁵⁹ Bij besluit van 27 augustus belastte de koning Goubau, tezamen met een commissie van de Zaken der Rooms-Katholieke Eredienst, met de zoektocht naar middelen om de bisschop administratief te straffen.⁶⁰

Direct begon Goubau met het verzamelen van informatie die tegen de Gentse bisschop gebruikt zou kunnen worden. Op 17 oktober meldde hij de koning dat De Broglie nauwelijks in zijn bisdom aanwezig zou zijn; sinds zijn aanstelling in 1807 zou de bisschop zich nog geen tien maanden in zijn diocese hebben opgehouden. Bovendien zou De Broglie te ziek zijn om het *sacrement de confirmation* (vormsel) te kunnen geven. Goubau concludeerde dat de bisschop dan ook niet geschikt zou zijn voor de positie die hij bekleedde en het verzuimd had zijn taak uit te voeren.⁶¹ Hij kon het niet uitstaan dat De Broglie een inkomen verdiende zonder een bijdrage te leveren aan de maatschappij. In navolging van Terlinden wordt Goubau in de hedendaagse historiografie veelal gezien als het meesterbrein achter de rechtszaak tegen De Broglie.⁶² Uit de gevoerde correspondentie valt echter een ander verhaal op te maken. Hij was niet gekant tegen een vervolging van de Gentse bisschop *an sich*, maar wilde liever drastischere stappen ondernemen. 'Et que je n'hésite pas d'opiner qu'il faut recourir à des mesures plus promptes, plus sévères et plus énergiques', had hij de

tussen menigvuldige aanstoten, vervolgingen en verwoestingen. Kerkelijke geschiedenis van Brussel tot het jaar 1803 (Vereecken 1847) 50-51; Terlinden, *Guillaume*, 146-148.

⁵⁷ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 159-165; Valk, *Roomser*, 50-55.

⁵⁸ Goubau was ervan op de hoogte dat niet alleen De Broglie verantwoordelijk was voor de publicatie van dit document: 'Le Jugement doctrinal est l'ouvrage de tous les évêques et vicaires généraux du royaume ou, du moins, a été agréé par eux tous: Terlinden, *Guillaume*, 231-233.

⁵⁹ Goubau aan den Koning, 19 september 1815, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 83.

⁶⁰ Terlinden, *Guillaume*, 219 - 220.

⁶¹ Goubau aan den Koning, 17 oktober 1815, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 88-89.

⁶² In navolging van Terlinden wordt onterecht gesteld dat alleen Falck twijfelde. Zie bijvoorbeeld: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 175.

koning meermaals aanbevolen.⁶³ Ogenschijnlijk wenste hij hen zonder proces te verbannen 'dans un endroit où il serait hors d'état de nuire'.⁶⁴ Een publieke rechtszitting zou de arrogante bisschop een spreekbuis geven, en Goubau was dan ook bereid verder te gaan dan de minister van Justitie Van Maanen. Van Maanen had de koning geadviseerd zich aan de Napoleontische wetten te houden. Door middel van de *code pénal* en de Organieke artikelen kon een rechtszaak tegen De Broglie aangespannen worden, en Van Maanen twijfelde er niet aan dat deze zou slagen.

Goubau's intense afkeer van nutteloze vroomheid en bijgeloof vertaalde zich in ronduit antiklerikaal handelen. Hij nam het verzet van De Broglie persoonlijk. Alles nam hij aan om de bisschop van Gent in een kwaad daglicht te stellen. Op 2 maart 1816 greep Goubau zijn kans. Na de verbranding van een vrouw beschuldigd van hekserij in Onkerzele, een dorp gelegen in de diocese van De Broglie, beschuldigde Goubau de bisschop er persoonlijk van niet waakzaam te zijn geweest en er voor te hebben gezorgd dat zijn onderdanen religie gebruikten 'pour répandre parmi eux des préjugés dangereux et des erreurs propres à troubler leur repos'. Met ferme woorden benadrukte hij het verval van het bisdom.⁶⁵ Aan zijn oordeel kleefde een minachting. Via de verlichting had het antiklerikalisme zich een weg door Europa gebaad, en zo ook het beleid van onder meer Jozef II geïnspireerd. Het is niet onwaarschijnlijk dat Goubau zich in Wenen bekend had gemaakt met de uitgesproken afkeer die Jozef II had van geestelijken die geen bijdrage leverden aan het algemeen belang. Dergelijke ideeën deden immers veelvuldig de rondte aan het Habsburgse hof.⁶⁶

Het oordeel over De Broglie was dan ook voornamelijk van intellectuele aard. Op dit punt onderscheidde Goubau zich van Willem Frederik die zich, openlijk althans, op politieke gronden tegen de Gentse bisschop had gekeerd. De koning poogde politiek te bedrijven; en wenste duidelijk te maken dat wanneer de clerus ook politiek denken zou, er voor hen een plaats was in de samenleving. Het principiële oordeel van Goubau was daar moeilijk mee te verenigen. Uiteindelijk koos de koning dan ook de kant van Van Maanen. In 1816 werd een proces-verbaal opgesteld, en op 17 november ontving De Broglie een dagvaarding. De

⁶³ Zo adviseerde hij de koning 'a paru et que sur ces entrefaites le mal est allé croissant, tellement que je doute que les seules démarches judiciaires puissent suffire aujourd'hui pour l'arrêter, et que je n'hésite pas d'opiner qu'il faut recourir à des mesures plus promptes, plus sévères et plus énergiques'. Bovendien kan uit zijn brieven opgemaakt worden dat Goubau de koning meermaals overhalen wilde: Goubau aan den Koning, 19 september 1815, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 83-85.

⁶⁴ Goubau aan den Koning, 19 september 1815, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 83-85.

⁶⁵ Goubau aan de Broglie, 2 maart 1816, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 52-53.

⁶⁶ Beales, *Against the world*, 59-61.

vervolgving baseerde haar aanklacht op een publicatie waarvoor de bisschop het recht van placet niet ontvangen had: op 9 juli 1816 had De Broglie in strijd met artikel 1 van de Organieke Artikelen zonder toestemming van de Nederlandse regering een pauselijke bul gepubliceerd. Daarnaast werd hij aangeklaagd voor het bekritisieren van de overheid in het *jugement doctrinal*.⁶⁷ De Broglie was echter een populair man, en zijn handelen kon in het licht van de godsdienstvrijheid die de grondwet waarborgde als legaal geïnterpreteerd worden.⁶⁸ Hij zou het eerste slachtoffer in de Zuidelijke Nederlanden worden van de autoritair verlichte kerkpolitiek van Willem. Voor nieuwe opstanden en conflict werd na de nederlaag van Napoleon door geheel Europa gevreesd.⁶⁹ De koning wenste een constitutioneel koning te zijn, maar wel op eigen voorwaarden. Het concordaat van 1801 en de organieke artikelen faciliteerden de nauwe lezing van de grondwet. Het compleet overboord gooien van de wetten zoals d'Hovorst voorgesteld had, ging hem echter te ver. Zijn positie als staatshoofd moest door de constitutionele gevel een rechtvaardige aura uitstralen om de orde te waarborgen.

Goubau ergerde zich mateloos aan de aandacht die de dagvaarding genoot; door publiekelijk de gewone justitionele stappen te nemen had justitie zichzelf in de vingers gesneden. De Broglie leek arroganter te worden, en de rechtszaak sterkte zijn collega's in hun overtuiging. 'Le scandale va croissant'; zelfs tijdens de Franse Revolutie had de geestelijkheid zich niet op dergelijke manier durven te verdedigen, klaagde Goubau bij de koning.⁷⁰ Willem Frederik beval op 21 december 1816 door middel van een geheim decreet Van Maanen en Goubau de door hun verzamelde informatie over De Broglie naar de procureur-generaal in Brussel te brengen.⁷¹ De Broglie hoopte op zijn beurt pauselijke steun te ontvangen uit Rome. Ondanks meerdere smeebeden zou de Heilige Stoel De Broglie niet steunen.⁷² Oostenrijk, de mogendheid die grote invloed had op de Roomse curie, steunde Willem Frederik. De politieke belangen stonden in Rome boven geloofsijver: De Broglie was via Rome verslagen, en zou naar Frankrijk vluchten.⁷³

⁶⁷ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 175-176.

⁶⁸ Ibidem, 170-171.

⁶⁹ Koch, *Koning Willem I*, 11.

⁷⁰ Il n'y a pas d'exemple qu'un ecclésiastique quelconque ait jamais, pas même en 1789, porté l'audace jusqu'à oser soutenir en face de la justice qu'il n'avait rien de commun avec elle': Goubau aan den Koning, 20 oktober 1816, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 90-92.

⁷¹ Terlinden, *Guillaume*, 220.

⁷² Valk, *Roomser*, 68-71.

⁷³ Koch, *Koning Willem I*, 308.

De twee vicarissen-generaal van Gent die waren achtergebleven werden onder druk gezet. Toen Goubau hen beval de leiding over het bisdom op zich te nemen nadat de regering De Broglie civiel dood verklaard had, weigerden ze. Goubau nam dit verzet niet, bikkelhard zou hij optreden. Dat hij het wanneer hem dat niet uitkwam niet zo nauw nam met de constitutie is duidelijk; in strijd met de grondwet dreigde hij de vicarissen met inhouding van hun salaris.⁷⁴ Ook liet hij de politie een inval doen in het bisschoppelijke paleis. De correspondentie en administratie werd daarbij in beslag genomen. De vicaris-generaal en deken van het Gentse kapittel, de Fransman Le Surre, een bondgenoot van De Broglie, werd bij Koninklijk Besluit van 16 mei 1818 het land uitgezet.

'Je crois vous donner, mon très honoré ami, une bonne nouvelle pour les affaires publiques, en vous annonçant le décès du prince Maurice de Broglie, ci-devant évêque de Gand', kreeg d'Hovorst op 20 juli 1821 te horen.⁷⁵ Goubau had het gevecht persoonlijk gewonnen. Gebroken en in ballingschap stierf De Broglie. Met de afsluiting van de opwinding rondom de grondwet van 1815 leek verzoening op het eerste gezicht mogelijk. De bisschop van Gent had zijn huid echter duur weten te verkopen. Goubau wenste drastische stappen te ondernemen, maar Willem Frederik beliefdde zich aan de *beschikbare* wetten houden en volgde dan ook het advies van Van Maanen. Het conflict met De Broglie is een weerspiegeling van de strijd tegen de clerus rond 1800. Napoleon beslechtte dit conflict via verzoening op eigen termen, Jozef II door een radicalere onderwerping van de clerus. Goubau adviseerde de tweede te volgen, Willem koos via Van Maanen voor de eerste. De regering had met het publieke gevecht echter een flater geslagen. Het forceren van de gelijke bescherming der godsdiensten in de Verenigde Nederlanden had meer kwaad dan goed gedaan, en Willem zou pas de schade pas in 1827 kortstondig repareren bij de paus. Hoewel steeds meer leden van de Zuidelijke geestelijkheid overstag gingen en de eed op de grondwet zouden afleggen, had het conflict aan weerskanten blijvend kwaad bloed gezet.⁷⁶

⁷⁴ Zie artikel 94: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 182.

⁷⁵ Terlinden, *Guillaume*, 246.

⁷⁶ Steeds meer van de zuidelijke clerici zouden de eed afleggen: Valk, *Roomser*, 70.

2.2 Verlichting op de tast bij de 'Italiaanse generalen'⁷⁷

De fundamenteel antiklerikale houding van Goubau zou ook bepalend worden voor de rol die hij zou spelen in de onderhandelingen met de Roomse curie. Willem I wenste het concordaat van 1801 om te vormen tot een regeling voor de beide Nederlanden; één reglement voor alle katholieken in het koninkrijk als onderdeel van natievorming voor en door de staat. De dialoog met de Heilige Stoel zou dus niet gericht worden op het bijzondere statuut dat de clerus voor ogen stond; de regering wilde de *Église Belgique* beteugelen. Bovendien was dit een stap in de richting van een pan-christelijke kerk; de Oranjevorst wenste een 'algemeene christelijke Kerk, dog verdeeld in afdeeling welke de Discipline betreffende, elkander dus beschouwende als gedeelten van een geheel'.⁷⁸ Te Rome zou hij zich echter richten op een overeenkomst betreffende zijn katholieke onderdanen. In 1814 had Willem Frederik al beloofd met de paus te gaan overleggen, en in 1817 begon het overleg dan eindelijk concreet vorm te krijgen.⁷⁹ Niet alleen het concordaat van 1801 vormde de grondslag van de onderhandelingen, evenzeer wenste de Oranjevorst een deel van de Organieke Artikelen terug te zien in zijn eigen concordaat. Een anonieme noot in de overgeleverde documenten van de relatief overheidsgezinde bisschop Franciskus de Méan de Beurieux, laat ons weten dat ook Goubau een regeling wenste die 'calqué sur le concordat de 1801, mais encore plus favorable au Gouvernement'.⁸⁰

Een aanzienlijk deel van de Koninklijke delegatie die onderdeel uit zou gaan maken van de onderhandelingen stond als Jozefistisch bekend. Niet alleen Goubau, maar ook gezant Johann Gotthard Reinhold en de secretaris van de R.K. Eredienst Van Ghert⁸¹ hadden de Habsburgse vorst bewonderd.⁸² De Méan meldde verontrust te zijn over de door Zijne Majesteit gekozen gevolmachtigden. Allereerst had hij gehoopt zelf bij de onderhandelingen betrokken te worden. Daarnaast was de Heilige Stoel op de hoogte van de politieke voorkeuren van de delegatie, wat een slechte indruk zou maken in Rome.⁸³ Gelijk zou hij

⁷⁷ Goubau aan den koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 91.

⁷⁸ Geciteerd in: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 241.

⁷⁹ Valk, *Roomser*, 87.

⁸⁰ Geciteerd in: Terlinden, *Guillaume*, 303.

⁸¹ Hoewel Van Ghert in 1787 te Baarle geboren was, werd hij in Rome gezien als bewonderaar van Jozef II. Hij zou later ook openlijk zijn steun uiten voor het Collegium Philosophicum dat gebaseerd was op het schoolsysteem van de Habsburgse monarch: Terlinden, *Guillaume*, 371.

⁸² Ibidem, 370-2.

⁸³ De Méan meldde dat de onderhandelingen gedaan behoorden te worden door het ministerie van Buitenlandse Zaken, 'on a cru que la chose concernait également mon département': Terlinden, *Guillaume*, 303.

krijgen. De Roomse curie was de minister die een steentje had bijgedragen aan het impopulaire kerkbeleid van Jozef II niet vergeten. De Habsburgse monarch had de paus behandeld als een 'foreign prince'.⁸⁴ Ook Goubau beschouwde de paus als niet meer dan een bisschop van Rome; vanuit politiek perspectief was hij een buitenlandse vorst die zijn lange neus in zaken stak waar hij niets mee te maken had. Het is allesbehalve ondenkbaar dat Goubau in Wenen in aanraking gekomen was met de Febronianistische denkbeelden van Jozef II. Zo had ook Goubau in zijn correspondentie naar de Heilige Stoel verwezen met seculier jargon als 'de Italiaanse generalen'.⁸⁵ De paus mocht op gelijke voet met de andere buitenlandse mogendheden plaats nemen aan de onderhandeltafel, maar het onbelemmerde ingrijpen buiten Rome ging de directeur van het Departement van R.K. Eredienst veel te ver. Op dit punt onderscheidde hij zich wezenlijk van Willem I die de paus wel degelijk als hoofd van de kerk en autoriteit in de katholieke wereld erkende. De keuze om de antiklerikale Goubau een sleutelpositie in de onderhandelingen te geven is dan ook opvallend te noemen. Duidelijk is dat ze hem in Rome niet vergeten waren; de curie verwachtte dat Goubau de kerk wilde reduceren tot een marionet van de staat. Achter de schermen spoorde *vice-supérieur des missions de Hollande* Ciamberlani de Roomse afgevaardigde buitengewoon nuntius Nassalli dan ook aan waar hij kon Goubau te omzeilen en 'traiter directement avec le Roi'.⁸⁶ Jozef II had bij de Heilige Stoel een bittere nasmaak achtergelaten, en ook van Goubau moesten zij niets hebben.

Desondanks werd Reinhold onder toezicht van Goubau naar Rome gestuurd met het doel de macht over de bisschoppelijke benoemingen voor de koning te bewerkstelligen. De soeverein was 'doués d'ailleurs de beaucoup de lumières et de connaissances' waardoor de benoemingsmacht het best bij hem kon liggen, aldus Goubau.⁸⁷ De koning, als vader van de natie, weet immers wat goed is voor zijn volk. Kardinaal Ercole Consalvi had namens de Heilige Stoel echter laten weten meer zeggenschap inzake de bisschopsbenoeming te willen hebben. Opvallend is dat Goubau alras bereid was tot een compromis: Rome zou uit bisschoppen mogen kiezen die door de koning goedgekeurd dan wel voorgesteld waren. Dit

⁸⁴ Padover, *The Revolutionary Emperor*, 163.

⁸⁵ Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 90-92.

⁸⁶ Geciteerd in: Terlinden, *Guillaume*, 304.

⁸⁷ *Ibidem* 308.

echter onder voorwaarde dat de bisschoppen meer rechten kregen onafhankelijk van Rome. In de praktijk 'Sa Majeste pouvait atteindre le même', zo redeneerde Goubau.⁸⁸

Op 16 januari 1819 deelde Reinhold te Rome mee dat de koning spoedig met een voorstel zou komen. Goubau kreeg de opdracht van Van Maanen met een eerste concordatsontwerp te komen. Op 31 mei 1819 was het zover. Die dag presenteerde Goubau zijn 'Projet de Concordat' aan de koning.⁸⁹ Een aanzienlijk deel was op Napoleontische leest geschoeid. Zo waren de artikelen 1, 10, 13, 20, 21, 22 en 25 regelrecht overgenomen uit het concordaat van 1801, hoogstwaarschijnlijk op advies van Van Maanen.⁹⁰ Opvallend zijn echter de bijdragen omtrent het huwelijk en de feestdagen. Deze zijn haast identiek aan wetten die Jozef II vijfendertig jaar eerder introduceerde in de Zuidelijke Nederlanden. Door middel van artikelen 25, 26, 27 en 28 zou getracht worden het huwelijk tot een civiele aangelegenheid te maken. Priesters zouden worden verplicht religieus gemengde huwelijken goed te keuren, en het zou aan de ouders overgelaten worden tot welke religie het kind opgevoed zou worden. Bovendien hoefden nieuwe echtparen niet langer te wachten op goedkeuring van Rome. Goubau wilde *mariages de fait* introduceren: zonder kerkelijke goedkeuring kon je feitelijk voor de staat gehuwd zijn.⁹¹ Hij was dan ook bereid aanzienlijk verder te gaan dan de wetten van Napoleon in de Organieke Artikelen waarin gestipuleerd werd dat zowel sacrale als civiele autoriteiten het huwelijk moesten goedkeuren voor deze rechtsgeldig zou zijn.⁹² Op 28 september 1784 had Jozef II op identieke wijze het huwelijk tot een civiel contract verklaard: ook toen werd besloten religieus gemengde huwelijken toe te staan waarbij de ouders zelf konden bepalen welke religie het kind aan zou nemen. Zelfs de uitzonderingen kwamen overeen met die van

⁸⁸ Zie de tweede bijlage bij zijn brief aan de koning: Goubau aan de Koning, 31 mei 1819, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 124.

⁸⁹ Het concordaat van 1801 was gesloten tussen de Franse overheid en de Roomse curie, en gold dan ook alleen voor Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden. De overheid zag zich genoodzaakt een nieuw concordaat af te sluiten gezien die van 1801 ' n'ont pu comprendre les provinces septentrionales du royaume qui n'y étaient pas réunies': Goubau aan de Koning, 31 mei 1819, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 126-129.

⁹⁰ In later gestuurde brieven stelde dat Van Maanen dat sommige artikelen grammaticaal niet conform de afspraak zijn. Artikel 15 werd opgesteld in navolging van een regeling met de Franse overheid die niet in het concordaat van 1801 opgenomen was. Uit correspondentie valt op te maken welke artikelen zij overgenomen hadden. Sommige hadden wat grammaticale aanpassingen gekregen; als eeuwige jurist wilde Van Maanen elk mogelijk misverstand uitbannen en waar kon de grammatica behouden. Zie het concordaat van 1801 in de bijlagen van: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 524-537; Goubau aan de Koning, 31 mei 1819, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 125-135.

⁹¹ Wanneer een regeling niet tot stand gebracht zou kunnen worden, zou de zoon de religie van de vader erfen, en de dochter die van de moeder. Zie artikelen 25 en 26: Goubau aan de Koning, 31 mei 1819, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 125-135.

⁹² Zie Artikel 54 van de Organieke Artikelen. De originele Organieke Artikelen zijn te vinden in de bijlagen van: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 524-537.

Goubau.⁹³ Bovendien kwamen, anders dan de geschiedschrijving doet vermoeden, deze artikelen omtrent het huwelijk en de feestagen niet van de hand van Willem I of Van Maanen. Uit de correspondentie blijkt dat Goubau deze persoonlijk ontworpen had en vervolgens introduceerde bij zijn eerste concordatsontwerp. Van Maanen wenste deze inbreng echter niet terug te zien in het concordaat. Hoewel de voorstellen door de minister van Justitie en de koning geprezen werden als 'Prijswaardige bedoelingen [tegen] de misbruiken van Rome', achtte Van Maanen een simpele civiele vordering afdoende.⁹⁴ Goubau wist de koning echter tot twijfel te brengen. Willem I besloot de inbreng van Goubau mee te nemen naar de onderhandelingen in het geval de Romeinse curie over het huwelijk begon.⁹⁵ Verder was men het 'volkomen eens met den heer Goubau'.⁹⁶

De heilige stoel en haar missionarissen werden niet zozeer gedreven door machtswellust of dogma, maar door de ontnuchterende politieke realiteit.⁹⁷ Geduld moesten de Roomse afgevaardigden hebben; de koning had de Heilige Stoel nodig wilde hij zijn katholieke onderdanen rustig houden had Consalvi benadrukt.⁹⁸ Het eerste concordatsontwerp werd dan ook verworpen. Op dit moment veranderde Goubau van koers; waar hij eerder bereid was concessie te doen legde hij in 1823 de bisschopsbenoemingen weer terug op tafel. Hij had de macht niet om zo radicaal als Jozef II gedaan had in te grijpen, maar wenste wel de kerkelijke structuur te ontdoen van de tentakels van Rome. Hoe dit uiteindelijk in het Verenigd Koninkrijk gestalte kon krijgen, was voor Goubau dan ook niet duidelijk. Veelvuldig vergeleek d'Hovorst zijn situatie met de buurlanden om te kijken hoe ver hij kon gaan. Zo adviseerde hij de koning in navolging van Pruisen de Roomse curie publiekelijk in een kwaad daglicht te stellen, en stemde hij zijn

⁹³ Wanneer de ouders niet tot een overeenkomst konden komen, zou in beide gevallen de zonen de religie van de vader krijgen, en de dochters die van de moeder. Zie: P. Bernard, *Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification* (The Hague 1965) 27.

⁹⁴ Colenbrander doet melding dat de brief is opgesteld door Van Maanen: Van Nagell, Van Maanen en Mollerus aan den Koning, 9 maart 1820, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 131-133.

⁹⁵ De Mey aan Van Nagell, 14 Maart 1820, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 133-134.

⁹⁶ Van Nagell, Van Maanen en Mollerus aan den Koning, 9 maart 1820, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 132-133.

⁹⁷ Valk benadrukt dat de wensen van Rome niet zozeer gedictieerd werden door machtswellust, hebberigheid of religieus ijver. Vooral de sociale en politieke realiteit was bepalend: Valk, *Roomser*, 202.

⁹⁸ Zo meldde Consalvi zijn onderdanen: 'Le Gouvernement sait très bien que, si le concordat ne se conclut pas, tous les catholiques du royaume le lui imputeront à faute, à lui seul, et les clameurs contre lui ne se tairont plus. Pour cette raison, il se montrera enfin condescendant, si l'on persiste à ne vouloir que des choses raisonnables, bien que dans les débuts il se soit montré très obstiné': Terlinden, *Guillaume*, 134.

eisen omtrent het recht op de benoeming van de bisschoppen en de onafhankelijke rechten die zij zouden krijgen af op het concordaat dat Beieren in 1817 met de paus gesloten had.⁹⁹

Het ontbreken van een eenduidig concept vertaalde zich in een getouwtrek om de bisschoppen en ronduit opportunistisch handelen. In zijn aantekeningen meldde Goubau dat de Nederlandse gezant Reinhold in zijn gesprekken met Consalvi moest benadrukken dat de uitbreiding van de regelingen naar de koloniën een aanzienlijke concessie was van de koning gezien de koning het daar momenteel volledig voor het zeggen had.¹⁰⁰ Bovendien had paus Paulus IV In 1559 Philips II van Spanje (r. 1556-1598) het recht over de bisschoppen toegekend, en dat recht behoort nu tot zijn "directe opvolger" Willem I, zo stelde Goubau. Het recht de bisschoppen te benoemen had dan ook nooit bij de kerk gelegen. Een zekere verbetering was hem niet vreemd. Hij was volhardend tot aan koppig toe; zelfs wanneer hij geen been had om op te staan. De gewenste regeling gaf vorm aan zijn historische lezing. Voor nu vonden zijn argumenten dan ook weinig weerklank bij de Heilige Stoel. Nassalli speelde het spelletje mee. Phillips II was een katholiek en dat was essentieel 'pour pouvoir invoquer l'indult de 1559', weerlegde Nassalli hem. De buitengewoon nuntius trakteerde Goubau op een les wereldgeschiedenis. Zo haalde Nassalli zelfs de benoeming van Nestorius (+386-450) tot aartsbisschop van Constantinopel aan, en de belegering van die stad door Theodosius in 887.¹⁰¹

Rome zou dus niet bijten. Zeven jaar lang had Goubau aan de onderhandeltafel gezeten, en zeven jaar lang had de Roomse curie weinig verlangen gehad om met hem in gesprek te gaan. Ook Goubau had geen moment de behoefte gehad echt te onderhandelen; voortdurend had hij er bij de geringste tegenstand bij de koning op aangedrongen alvast zonder Rome tot hervormen over te gaan.¹⁰² Willem Frederik was echter gebrand op een overeenkomst tussen kerk en staat. Zoals bleek achtte Willem I, in navolging van Frederik de Grote, verdeeldheid als institutioneel bezwaarlijk. Bovendien had hij van Napoleon geleerd dat een verzoening tussen kerk en staat noodzakelijk was om eenheid te bewerkstelligen.¹⁰³ Dat vertaalde zich nu in volhardendheid een eigen regeling met de Heilige Stoel te treffen gebaseerd op het concordaat van 1801. Uiteindelijk werd de Jozefistische gezant Reinhold

⁹⁹ Zie de aantekeningen van Goubau in: Van Nagell, Goubau en Reinhold aan den Koning, 13 januari 1824, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 186-188.

¹⁰⁰ Zie de tweede bijlage bij zijn brief aan de koning 31 mei 1819.

¹⁰¹ Goubau aan den Koning, 31 mei 1819, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 118; Terlinden, *Guillaume*, 304-311.

¹⁰² Zie onder andere: Goubau aan den koning, 26 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 99; Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2 107.

¹⁰³ Zie hoofdstuk 1 in deze bijdrage.

uit zijn functie ontheven. Hij werd vervangen door de Napoleontische De Celles (Visscher) die *ambassadeur extraordinaris en plenipotentiaris* bij de heilige stoel te Rome werd. Ook Goubau zou niet langer onderdeel uitmaken van de onderhandelingen. De koning koos uiteindelijk definitief voor Van Maanen gezien die zijn plannen volledig afstelde op het concordaat van Napoleon. Hij zou de taak van Goubau overnemen door de komende concordatsontwerpen op te maken. Alras rapporteerde De Celles dat er spoedig een overeenstemming met Rome bereikt zou worden, en op 18 juni 1827 werd het verdrag ondertekend. Godsdienst en civiele aangelegenheden zouden voortaan beter gescheiden worden. Op een zeer belangrijk punt had de Koning echter een concessie gedaan: voortaan mocht de kerk iedere prelaat tot bisschop benoemen die door de koning als niet onaangenaam betiteld was.¹⁰⁴ Op het herstel van het bisdom in Utrecht na bleef er weinig over van de inbreng van Goubau. De nieuwe regelingen omtrent het huwelijk had Van Maanen afgekeken bij de Organieke Artikelen van Napoleon; de echtverbintenis moest voortaan door zowel de civiele als de sacrale autoriteiten goedgekeurd worden. Zoals we nog zullen zien betekende en overeenkomst met de Heilige Stoel, net als in 1801, niet het einde der religieuze frictie met de katholieken in het rijk. Met het concordaat joeg Willem Frederik haast alle partijen tegen zich in het harnas. De protestanten waren bang voor de herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie, en het uitstellen van de implementatie van de overeenkomst met de paus zou de clerus overtuigen van de onwelwillendheid van de Oranjevorst.¹⁰⁵

2.3 De 'kwestie der kweeklingen' in een rationele samenleving

De lang durende onderhandelingen met de Heilige Stoel hadden Goubau er echter niet van kunnen weerhouden over te gaan op hervormen. Bij de geringste tegenslag had hij er bij de koning op aangedrongen alvast zelf aan de slag te gaan. Zo snel mogelijk wilde Goubau beginnen met het rationaliseren van de indeling van de maatschappij. Toen de besprekingen in 1824 volledig vast leken te roesten, wist hij door te dringen tot Willem Frederik. 'Er blijft derhalve niets anders over dan langs een anderen weg het kwaad te verhelpen', had Goubau

¹⁰⁴ Koch, *Koning Willem I*, 422-424.

¹⁰⁵ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 241.

de Oranjevorst consistent voorgehouden.¹⁰⁶ Bovendien voelde de koning zich genoodzaakt te laten zien dat hij eventueel ook zonder Rome kon.¹⁰⁷

Het uiterlijke vertoon en het recht op wereldlijk ingrijpen werd het brandpunt van de strijd tussen de wereldlijke autoriteiten en de clerus.¹⁰⁸ De gehele samenleving moest door middel van maatschappelijke- en eigendomsrechtelijke secularisatie tot een gestroomlijnde organisatie worden omgevormd wilde de massa gelukkig worden. Alleen degenen die nuttig werk verrichtten konden daarbij overblijven. Via de verlichting had het utilitarisme ook bij Willem Frederik en Goubau zijn sporen nagelaten. Onder Jozef II had Goubau uit de eerste hand ervaren hoe dit moest. Op identieke wijze wilde hij de samenleving rationaliseren, te beginnen bij de diocesen. Zijn kritiek op De Broglie even vergeten adviseerde hij de koning meer geld vrij te maken voor deken; een bisschop kon immers onmogelijk alleen over zijn bisdom heersen redeneerde Goubau.¹⁰⁹ Ook hier liet hij zich leiden door zijn afkeer van overbodige geestelijken. In navolging van Jozef II wilde hij koste wat kost overlap in de reikwijdte van parochies en bidplaatsen voorkomen.¹¹⁰ Ieder persoon moest naar één kerk kunnen, niet meer en niet minder. Waar er al overlap bestond zouden kerken simpelweg vernietigd worden, en met de middelen die daardoor vrijkwamen waar nodig nieuwe kerken worden gebouwd bemand door een verlichte clerus betaald door de overheid.¹¹¹ Bovendien wilde hij alle kloosterordes gesloten zien worden; deze droegen immers niets bij aan de maatschappij.¹¹² De nadruk lag bij Goubau op de veranderende verhouding tussen kerk en staat. Sinds de verlichting wenste overheden de kerk steeds vaker te hervormen naar eigen idee. De kerkhervormingen van Jozef II en Napoleon hadden ook onderdeel uitgemaakt van deze brede ontwikkeling van rond 1800 waarbij de maatschappelijke rol van de kerk teruggedrongen werd of onder toezicht van de staat kwam te staan.

Om een rationele samenleving te kunnen verwezenlijken werd het essentieel geacht het onderwijs te hervormen. In een groot deel van West-Europa speelde de strijd om het zeggenschap over de maatschappelijke invloed van de kerk zich goeddeels af in het

¹⁰⁶ Goubau aan den koning, 26 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 99; Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2 107.

¹⁰⁷ Koch, *Koning Willem I*, 424.

¹⁰⁸ McLeod, *Religion*, 10.

¹⁰⁹ Goubau aan den koning, 25 februari 1822, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 162.

¹¹⁰ Jozef II voerde dezelfde maatregelen door, zie: Beales, *Against the world*, 271-333. Goubau aan den koning, 26 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 99; Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2 107.

¹¹¹ Goubau aan den koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 116-120; Cramer aan Goubau, 7 mei 1822, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 119-120.

¹¹² Davis, *Joseph II*, 118 - 163; Beales, *Against the world*, 271-300.

onderwijs. Tijdens de revolutionaire oorlogen en de periode van reactionaire heerschappij die daarop volgde vocht de wereldlijke overheid met de clerus om de onderwijsinstellingen.¹¹³ In de Zuidelijke Nederlanden werd een groot deel van de scholen in 1823 beheerst door de geestelijken. Voor het huidige schoolsysteem had de antiklerikale Goubau dan ook geen goed woord over. Vooral de kleinseminaries achtte hij nutteloze instituten waar men 'n'apprend rien, et d'où les jeunes gens sortens aussi ignorans et stupides qu'ils y entrent'.¹¹⁴ De kleinseminaries waren de katholieke scholen die onder toezicht van de kerk de toegang verschaften tot een opleiding tot geestelijke aan een van de grootseminaries. Anton Falck, tot 1823 minister van Onderwijs, was het met hem eens: de kleinseminaries waren 'ondoelmatig'.¹¹⁵ Tezamen met Falck pleitte Goubau voor het opheffen van de kleinseminaries. De huidige clerus was volgens Goubau achterlijk en analfabeet, en hij wilde hen ontdoen van 'cet air stupide'.¹¹⁶ Kritiek op de dominantie van de kerkelijke educatie ontworpen om jonge mannen voor te bereiden voor de zielzorg zwol aan; de omstandigheden waren veranderd, en jongens behoorden te worden opgeleid voor een actief en productief civiel leven. Vanuit de paternalistische invalshoek van Willem en Goubau was het de regering die met een oplossing diende te komen.

Het verwijderen van de kleinseminaries achtte Goubau echter niet voldoende. Wanneer de 'jongelingen van uit de latijnse scholen of collegien regtstreeks naar de gewone seminariën worden gestuurd, is het niet twijfelachtig of zij zouden, uitgerust met de aanvankelijke kundigheden die zij aldaar hebben opgedaan, toch weinig voordeel daarvan inoogsten'.¹¹⁷ Op 25 februari 1822 had Goubau al voorgesteld 'd'une faculté théologique ou de quelque chose de semblable' op te richten. Hij was gelijk met de planning begonnen. Clerici moesten worden hervormd tot ambtenaren, die op hun beurt de burgers moesten opvoeden tot gehoorzame en nuttige onderdanen.¹¹⁸ Het Collegium Philosophicum was de spil van dit beleid. Dit instituut zou de statelijke trechter worden die de geestelijkheid tot een verlichte steunpilaar van de overheid omvormen moest. Voor de nieuwbakken studenten in de theologie aan een opleiding tot geestelijke aan de grootseminaries konden

¹¹³ McLeod, *Religion*, 15; R. Porter, *Enlightenment*, 346-7.

¹¹⁴ Goubau aan den Koning, 8 december 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3 184.

¹¹⁵ Falck aan Goubau, 6 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 172; Falck en Goubau aan den Koning, 29 november 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 183.

¹¹⁶ Bovendien gaf hij te kennen dat het aan de 'waarbaarheid' van de regering was om de kwaliteit van het onderwijs te waarborgen: Falck aan Goubau, 6 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 172; Goubau aan den Koning, 25 februari 1822, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII-3, 163.

¹¹⁷ Falck en Goubau aan den Koning, 29 november 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 183-184.

¹¹⁸ Valk, *Roomser*, 202.

beginnen, moesten zij twee jaar lang een verlicht curriculum volgen met onder andere grammatica, wijsbegeerte, natuur- en scheikunde, kerkelijke en natuurlijke geschiedenis, Nederduitse letterkunde en welsprekendheid.¹¹⁹ Willem I wilde de kerk uit het onderwijs verdrijven. Het doel van de kerk- en onderwijspolitiek van de Oranjevorst was het vormen van gehoorzame en nuttige burgers; de clerus behoorde hierin een centrale rol te spelen. De ideeën van Goubau vonden bij Willem Frederik dan ook een gewillig oor. Ditmaal wist hij de koning wel voor zijn plan van radicale secularisatie te winnen.

Op het eerste gezicht leek hij te hebben geleerd van de fouten van Jozef II. Om de 'querelles qui ont eu lieu lorsque l'Empereur Joseph II a voulu établir à Louvain son séminaire général' te voorkomen stelde hij voor een regeling te treffen met de bisschoppen die na een overeenkomst met de Heilige Stoel door de overheid aangesteld zouden worden.¹²⁰ Op deze manier zou de nieuwe instelling worden goedgekeurd door zowel wereldlijke als religieuze machten waardoor alle kritiek de wereld uitgeholpen zou worden. Als in de jaren 1780 'l'Empereur Joseph II avait suivi cette marche, la chose n'aurait pas souffert la moindre difficulté', beredeneerde Goubau.¹²¹ Oorspronkelijk was hij dan ook bereid te wachten tot het concordaat met de paus beklonken was. Beieren hadden immers ook al een overeenkomst met de Heilige Stoel gesloten, en de Verenigde Nederlanden zouden naar zijn verwachting spoedig volgen. Toen in 1824 bleek dat een overeenkomst met de paus bij lange na niet in zicht was, liet hij zijn oorspronkelijke idee vallen om over te gaan tot installatie met alleen wereldlijke goedkeuring. Anders dan onder Joseph II zouden de grootseminaries tot de geestelijken blijven behoren. Grip op de toelating behelsde volgens Goubau echter grip op het geheel. In feite wilde hij op deze manier in navolging van de Habsburgse monarch toch de grootseminaries bereiken; 'dat deze van zelf de noodzakelijkheid zullen gevoelen van hogere kennis te verkrijgen dan zij werkelijk bezitten'.¹²² Volledig in trant met het Europese verlichtingsdenken verwachtte Goubau dat deze verlichte basis vanzelf zijn weg naar boven zou vinden. Niets geleerd van 25 jaar eerder adopteerde Goubau tegen het eigen advies in uiteindelijk toch het doodgeboren geesteskind

¹¹⁹ Falck en Goubau aan den Koning, 29 november 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 181-182; Goubau aan Falck, 28 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 177-177.

¹²⁰ Goubau aan Falck, 28 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 177-178.

¹²¹ Goubau aan den Koning, 25 februari 1822, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 162.

¹²² Goubau aan Falck, 25 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 127-128.

van Jozef II. Na korte twijfel werd het instituut zelfs in dezelfde lokalen gevestigd als het *Seminarie-Generaal* van de Habsburgse monarch.¹²³

De gelijkheidsidealen van de verlichting hadden ook hun weg naar Goubau gevonden. De natie bestond voor hem niet uit verschillende religieuze groeperingen, maar uit burgers.¹²⁴ Ook in de constitutie werd het onderscheid niet meer gemaakt op grond van geloofsbelevens, maar kwam de distinctie in grotere mate bij de burgers te liggen. Dit nieuwe onderscheid resulteerde echter niet in de scheiding van kerk en staat die later in de twintigste eeuw zijn intrede zou doen: de overheid zou immers toezien op de 'inrichting van die gezindheden', de kerken dus.¹²⁵ Goubau zag de potentie die religie, kerk en onderwijs boden voor het vormen van deugdzame burgers, en wilde deze potentie volledig op voorwaarden van de staat waarborgen. In Europa ging religie steeds vaker hand in hand met nationalisme.¹²⁶ Goubau wenste deze ontwikkeling via de scholen te kanaliseren ten behoeve van de staat. Zijn plannen vonden dan ook een gewillig oor bij Willem Frederik die door middel van de oprichting van zijn nationale kerken hetzelfde poogde via de kerkelijke structuren. Anders dan de geschiedschrijving doet denken was het *Collegium Philosophicum* ook voor de koning meer dan een machtsvertoon richting Rome geweest.

Een stap in de richting van eenwording was voor Goubau het wegnemen van de zichtbaarheid van de verschillen tussen de religieuze stromingen. Zo bepaalde hij dat studenten niet langer het geestelijk gewaad mochten dragen om protestanten en jongeren die niet tot het geestelijke ambt wilde toetreden niet af te schrikken.¹²⁷ Alle hoogleraren zouden bovendien worden betaald door de staat en benoemd door het departement van Binnenlandse Zaken waardoor zij net als wereldlijke hoogleraren, op grond van artikel 187 van het organieke decreet van 25 september 1816, de eed van trouw afleggen. 'Une menace perpétuelle pour les droits de l'Eglise', beklagde de geestelijkheid zich.¹²⁸ Zijn plan om de clerus om te vormen tot ambtenaren was in Europese context zo merkwaardig niet; Napoleon en Jozef II hadden hetzelfde gedaan en ook Willem I had dergelijke ideeën al gekoesterd. De ideeën die hij opperde om eenheid te forceren tussen de verschillende

¹²³ Er overheerste bij Goubau in beginne twijfel, hij hield het ook voor mogelijk het instituut te Gent te vestigen. Zie: Falck en Goubau aan den Koning, 29 november 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 180; Valk, *Roomser*, 88.

¹²⁴ McLeod, *Religion*, 12.

¹²⁵ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 91- 109.

¹²⁶ McLeod, *Religion*, 7-15.

¹²⁷ Zie bijv: Falck aan Goubau, 6 oct 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 172; Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 103-5.

¹²⁸ Goubau aan Falck, 28 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 180.

christelijke stromingen gingen echter wel buitengewoon ver. Uit correspondentie blijkt dat Goubau zelfs de mogelijkheid overwoog de protestantse studenten gezamenlijk met de katholieken te laten onderwijzen, waardoor katholieken ook les zouden krijgen van protestantse hoogleraren en visa versa. Willem Frederik had bij institutionele eenwording nog nadrukkelijk gesproken over 'verdeeld in afdeeling welke de Discipline betreffende'.¹²⁹ Uiteindelijk moest Goubau in navolging van de koning erkennen dat dit in de praktijk nog tot te veel problemen zou leiden.¹³⁰

In de katholieke beleving waren religie, dogma en kerk bovendien nauw verbonden met de maatschappelijke rol en uiterlijke vertoon, en vanuit deze optiek kon het dan ook onmogelijk bij louter wereldlijk ingrijpen blijven. De clerus in de Zuidelijke Nederlanden begreep dat maar al te goed. In West-Europa had dit veelvuldig tot frictie en confrontatie geleid, en ook in de Zuidelijke Nederlanden zou het tot een kookpunt komen. Het Collegium Philosophicum werkte als een rode lap op een stier. De geestelijken zagen de stichting van het *Collège philosophique* als een regelrechte aanval op het katholieke geloof.¹³¹ In essentie dacht de Nederlandse overheid nog altijd te weten hoe de priesters 'behoorlijke beschaving te bezorgen'.¹³² Op 14 augustus 1825 volgde een pauselijke protestnota tegen het Collegium Philosophicum.¹³³ Ook primaat der Nederlanden De Méan, inmiddels aartsbisschop van Mechelen, keerde zich tegen de kerkpolitiek van Willem I.¹³⁴ Veel studenten die in de zielzorg wenste te belanden zochten hun heil bij buitenlandse scholen. De omweg via het buitenland was echter afgesloten; Goubau had voorgesteld dat de koning geen geestelijken accepteren zou die 'que ceux qui auraient fait leur cours dans cette faculté'.¹³⁵ Studenten konden dan ook niet om het Collegium Philosophicum heen: wanneer men tot de geestelijkheid toetreden wilde was een tweejarig traject aan deze instelling een absolute voorwaarde, en ook het gevolgde lyceum moest door de overheid goedgekeurd zijn.¹³⁶ In verscheidene vlugschriften werd opgeroepen het instituut te boycotten; veelvuldig deed

¹²⁹ Geciteerd in: Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 241.

¹³⁰ Goubau aan Falck, 28 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 179.

¹³¹ Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 232.

¹³² Goubau aan den Koning, 23 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 167; Falck aan Goubau, 6 oktober 1823, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 173.

¹³³ Valk, *Roomser*, 92.

¹³⁴ Terlinden, *Guillaume*, 151.

¹³⁵ Goubau aan den Koning, 25 februari 1822, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 162-164; Goubau aan Falck, 28 oktober 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 176.

¹³⁶ In een brief meld Goubau dat het verboden moet worden via het buitenland te gaan; Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 91-105; Valk, *Roomser*, 86-91.

men door middel van pamfletten zijn beklag over het beleid van Goubau.¹³⁷ Op 15 maart 1826 adviseerde d'Hovorst de koning publicatievergunningen in te trekken en op deze manier iets te doen aan de kritiek op het Collegium Philosophicum en daarmee aan het ondermijnen van het departement van de Rooms-Katholieke eredienst. Goubau voelde overduidelijk de druk van de 'schandelijke laster'. Met de desastreuze vervolging van De Broglie nog in het achterhoofd leek het Goubau echter geen goed idee over te gaan op vervolging. Hij smeekte de koning zijn Rooms-Katholieke onderdanen 'het tegendeel aan te tonen'.¹³⁸

2.4 Het einde

Geconstateerd moest worden dat het Collegium Philosophicum niet het doorslaande succes was dat Goubau verwacht had. Hij reageerde zijn antiklerikale woede af op de reguliere geestelijkheid. De 'monniken', in regeringsjargon, waren schuldig aan de massale leegloop van de scholen.¹³⁹ Het zou de koning er niet van weerhouden d'Hovorst buiten spel te zetten. Op 1 augustus zou Goubau niet langer de directeur-generaal van het Departement van Rooms-Katholieke Eredienst zijn.¹⁴⁰ Zijn correspondentie met de koning hield ook op. De totale ondergang van zijn Collegium Philosophicum zou hij vanaf de zijlijn meemaken; tot 18 oktober 1830 bleef Goubau lid van de Eerste Kamer.¹⁴¹

Het uitstellen en uiteindelijk afstellen van het ten uitvoer brengen van de regeling met de Heilige Stoel was de druppel die de emmer deed overlopen. De liberalen lazen hier een heerszucht van de Oranjevorst in, en de geestelijkheid achtte toenadering tussen troon en altaar als onmogelijk gemaakt door Willem I.¹⁴² De onderlinge wrijving tussen onder andere de ultramontaanse clerus en liberale middenklasse werd vergeten door het hardvochtige optreden van de Nederlandse regering. De sluiting van het Collegium Philosophicum had de situatie niet kunnen verbeteren.¹⁴³ De Zuidelijke Nederlanden kwamen in opstand, en

¹³⁷ Breunese, *Losgemaakt uit de verdrukking*, 70.

¹³⁸ Goubau aan den Koning, 15 maart 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 134.

¹³⁹ Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 92-93; Valk, *Roomser*, 87.

¹⁴⁰ Terlinden, *Guillaume*, 116-120.

¹⁴¹ *Ibidem*, 117-118.

¹⁴² Valk, *Roomser*, 77-94.

¹⁴³ Koch, *Koning Willem I*, 445-447.

Leopold van Saksen werd benoemd tot de koning der Belgen.¹⁴⁴ Willem Frederik zou de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden nooit kunnen slikken, en ging over tot een strafexpeditie.

De scheuring van het Verenigd Koninkrijk was echter pas het begin van het einde van de eenheid die de Oranjevorst had willen bewerkstelligen. Ook in de Noordelijke Nederlanden begon het te kraken. In 1834 ontstond de eerste scheur; een groep die bekend zou komen te staan als de Afscheidenen maakte zich los van de Nederlandse Hervormde Kerk van Willem I. Het beleid van de koning was 'meer Roomsch dan Protestantsch', aldus leider van de Afscheidenen Hendrik de Cock († 1801-1842).¹⁴⁵ In afschuw rapporteerde een ambtenaar hoe Zijne Majesteit met 'bevende lippen' antwoord had gegeven op kritische vragen omtrent zijn kerkbeleid en de gerechtelijke vervolgingen van de Afscheidenen.¹⁴⁶ Het plan van Willem Frederik was mislukt.

¹⁴⁴ Ibidem, 452.

¹⁴⁵ H. de Cock, *Beschouwing van de belijdenis des Geloofs der Gereformeerde Kerken in Nederland* (Knuttel 27186, Groningen 1834) 1-2.

¹⁴⁶ J.M. van Maanen aan Van Maanen, 13 April 1837, Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel X-5, 630.

Besluit

'Het zoude overbodig zijn te herinneren dat hier geene rede is van het *inwendige*, het wezen of de substantie des geloofs, maar alleen van de uitwendige oefening van den eeredienst, dat is van den *tijd wanneer*, de *wijze waarop*, de *plaats wáár* en de *persoon door welken* dezelve wordt verrigt', aldus Goubau over zijn drastische reorganisatie van de diocesen.¹⁴⁷ Dat dit vanuit het perspectief van de katholieke onderdanen in het Verenigd Koninkrijk onmogelijk bij louter wereldlijk ingrijpen kon blijven, begreep hij niet. Dit onbegrip deelde hij met zijn paternalistische leermeesters: ook Jozef II en Willem Frederik hadden geen besef van wat er daadwerkelijk bij het volk speelde. Communicatie verliep uitsluitend van boven naar beneden; rekest werd veelvuldig genegeerd en protest aan de enkeling toegeschreven.

Het eerste slachtoffer van de verlichte kerkpolitiek van Willem Frederik was de Gentse bisschop De Broglie. Toen de ultramontaanse bisschop zijn gal over het kerk- en godsdienstbeleid uitspuwde, werd hij door middel van de *code pénal* en de Organieke artikelen uit de weg geruimd. De antiklerikale Goubau had echter gehoopt drastischer stappen te kunnen ondernemen omdat hij De Broglie het martelaarschap van een rechtszaak niet gunde. Van Maanen wenste het echter naar de letter van de *beschikbare* wetten te doen, en Willem Frederik ging daarin mee. De koning keerde zich openlijk alleen op politieke gronden tegen de bisschop, terwijl Goubau principieel antiklerikaal was.

Om dergelijk conflict te voorkomen wilde Willem Frederik, net als Napoleon voor hem gedaan had, een concordaat met de Heilige Stoel realiseren. In navolging van Jozef II beschouwde Goubau de Roomse curie als 'Italiaanse generalen'; zij waren buitenlandse machthebbers die hun neus hadden gestoken in zaken waar zij niets te zoeken hadden. Hij kon echter niet zomaar om hun macht heen, en welke rol zij zouden krijgen in de Nederlanden was voor Goubau niet duidelijk. Dit resulteerde in opportunistisch handelen; op de tast trachtte hij waar mogelijk de macht van Rome in te perken, zonder doorslaggevend resultaat. De koning bleek niet zo ver te willen gaan als Goubau; hij erkende de positie van de paus als het hoofd van de kerk wel en had geleerd dat hij met hem in gesprek moest treden wilde hij net als hij in Fulda gedaan had institutionele eenheid bewerkstelligen. Na zeven jaar onderhandelen koos hij definitief voor Van Maanen die zijn

¹⁴⁷ Goubau aan den Koning, 18 januari 1826, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 99.

ontwerp uitsluitend baseerde op het concordaat van Napoleon en de praktische uitwerkingen daarvan.

Willem Frederik deed nauwelijks aan introspectie; en hoe hij over de inbreng van Goubau oordeelde, valt niet altijd uit de correspondentie op te maken. Zoals bleek ging Willem in de praktijk maar weinig met de ideeën van Goubau mee. Als koning moest hij politiek denken, en wanneer de clerus dit ook zou doen was er wat hem betreft ook voor hen een plaats in de samenleving.¹⁴⁸ De Oranjevorst stoelde zijn beleid voornamelijk op het *Staatskirchentum* van Frederik de Grote, waarbij Napoleon had laten zien hoe dit in het postrevolutionaire tijdperk bewerkstelligd moest worden. De principieel antiklerikale inbreng van Goubau zou te veel problemen opleveren. Andere geluiden, waaronder die van Van Maanen, waren gemakkelijker te verenigen met deze blauwdrukken. Pas toen dit beleid in 1824 vast leek te roesten, wist de radicale stem van Goubau tot de Oranjevorst door te dringen: Goubau kon overgaan tot hervormen.

Geconcludeerd kan worden dat de overeenkomsten tussen Goubau en Willem I beperkt waren, openlijk althans. De koning had Goubau wel zeven jaar lang aan de onderhandeltafel laten zitten, en uit de correspondentie van Van Maanen viel op te maken dat ook de koning diens inbreng prees als 'Prijswaardige bedoelingen'.¹⁴⁹ Het kerkbeleid van Willem Frederik was onderdeel van een Europese ontwikkeling waarbij de maatschappelijke rol van de kerk werd teruggedrongen of onder staatstoezicht kwam te staan. In Nederland ontwikkelde dit proces zich in de jaren 1815-1830 in een radicale richting. Voor de Nederlandse regering verschoof het onderscheid van de religieuze groeperingen richting het productieve individu, maar ten behoeve van de staat. De grondwet was een eerste stap hierin geweest; godsdienstig geschil mocht niet langer de gang van zaken dicteren. Ook Goubau wenste in zijn ontwerp van het Collegium Philosophicum het onderscheid tussen de religieuze stromingen niet meer terug te zien. Godsdienst en onderwijs kregen een door de staat begrensde positie binnen de samenleving toegewezen, en de katholieke vooropleiding tot geestelijke werd omgevormd tot openbaar middelbaar onderwijs. De geloofsbelijdenis werd een zaak van het individu, en Goubau wilde deze in het voordeel van de staat kanaliseren. Anders dan de geschiedschrijving doet denken is het goed mogelijk dat het Collegium Philosophicum meer was dan een machtsvertoon richting Rome. Het is allesbehalve

¹⁴⁸ Koch, *Koning Willem I*, 426.

¹⁴⁹ Van Nagell, Van Maanen en Mollerus aan den Koning, 9 maart 1820, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX-2, 131-133.

ondenkbaar dat deze plannen een gewillig oor vonden bij Willem Frederik, die door middel van de oprichting van zijn nationale kerken hetzelfde probeerde via de kerkelijke structuren.

Het is momenteel onmogelijk met zekerheid vast te stellen of Goubau zijn antiklerikale en Febroniaanse ideeën meegenomen had uit zijn tijd als kamerheer van de Habsburgse monarch. Zelfs als hij van eerste hand kennis had gemaakt met deze ideeën, is het onmogelijk na te gaan hoe hij deze geïnterpreteerd had. De overeenkomsten tussen de twee zijn echter dusdanig dat het daar wel naar neigt. Net als Jozef II was Goubau er van overtuigd dat de geestelijkheid misbruik maakte van de samenleving. Hij ageerde dan ook voor een radicale onderwerping van de kerk en clerus aan de staat. Wel is het overduidelijk dat de inbreng van Goubau omtrent het huwelijk en het Collegium Philosophicum direct gebaseerd waren op hervormingen van Jozef II. De eerste vanwege de extreme gelijkenis, tot in detail. De tweede omdat hij zich bij de oprichting veelvuldig spiegelde aan Jozef II. Als adoptievader van het schoolbeleid van Jozef II heeft Goubau bovendien een aanzienlijke bijdrage geleverd aan de impopulariteit van Willem I. 'Opdat de duisternis... voor godsdienstige beschaving plaats make': het toonde te veel gelijkenis met het beleid van de Habsburgse monarch.¹⁵⁰ Het is dan ook niet verrassend dat vier jaar na zijn aftreden als directeur-generaal van het Departement van Rooms-Katholieke Eredienst ook Goubau het moest ontgelden, op die revolutionaire 25 augustus 1830.

¹⁵⁰ Goubau aan Falck, 15 april 1823, in Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII-3, 172.

Bibliografie

Literatuurlijst:

Aerts, R, 'Een staat in verbouwing, Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, piet de Rooy en Henk te Velde, *land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).

Beales, D., *Joseph II: Volume I, In the shadow of Maria Theresia* (New York 2013).

Beales, D., *Joseph II: Volume II, Against the world, 1780-1790* (New York 2013).

Bernard, P., *Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification* (The Hague 1965).

Breunese, C.J.M., *Losgemaakt uit de verdrukking: Opiniejournalistiek rond de scheiding van Noord en Zuid 1828 - 1832* (Apeldoorn 2014).

Brockliss, L.W.B. en Elliott, J.H., (red.), *The World of the Favourite* (New Haven en Londen 1999).

Bornewasser, J. A., *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806* (Nijmegen 1956).

Bornewasser, J.A., 'Koning Willem I' in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979).

Bos, E., *Souvereiniteit en Religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009).

Chadwick, O., *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge 1990).

Davis, W., *Joseph II: An Imperial Reformer for the Austrian Netherlands* (Den Haag 1974).

Kagchelland, A., *Van Dompers en Verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland 1815-1826* (Delft 2009).

Koch, Jeroen, *Koning Willem I 1772 - 1843* (Amsterdam 2013).

Kohn, H., 'Napoleon and the Age of Nationalism', *The Journal of Modern History* (1950) 21-37.

MacCulloch, D., *Reformation. Europe's House Divided 1490 - 1700* (Londen 2003).

Margry, P.J., *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000).

McHugh, J. T., 'Last of the enlightened despots: A comparison of President Mikhail Gorbachev and Emperor Joseph II', *The Social Science Journal* 32.1 (1995): 69-85.

McLeod, H., *Religion and the People of Western Europe, 1789-1989* (New York 1997).

Padover, S.K., *The Revolutionary Emperor: Joseph II of Austria* (New York 1967).

Pirenne, H., *Histoire de Belgique vol. VI* (Brussel 1903).

Porter, R., *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World* (Londen 2001).

Terlinden, C., *Guillaume 1er, Roi des Pays-Bas et l'Eglise catholique en Belgique (1814-1830)*, 2 dln. (Brussel 1906).

Tollebeek, J., 'Geschiedschrijving zonder vanzelfsprekendheid' in: J. Tollebeek en T. Verschaffel (red.), *De palimpsest: geschiedschrijving in Nederlanden, 1500-2000, Volume 1* (Hilversum 2002).

Valk, J.P., *Roomser dan de Paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen 1998).

Wils, L., 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming', *BMGN-Low Countries Historical Review* 112.4 (1997) 502-516.

Bronnenlijst

Arneth, A.R., *Maria Theresia und Joseph. Ihre Correspondenz*, 3 delen (Wenen 1867).

Cock, H., *Beschouwing van de belijdenis des Geloofs der Gereformeerde Kerken in Nederland* (Knuttel¹⁵¹ nr.27186, Groningen 1834).

Colenbrander, H.T., (red.), *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, 10 delen, 22 banden (s'Gravenhage 1905-1922).¹⁵²

Moere, J. van der., *De jonge leviten van het seminarie van Gent, te wezel, te parys, enz. Met eene levensschets van den cardinael Franckenberg* (Goemaere 1856).

¹⁵¹ De knuttel-collectie is digitaal in te zien via de Koninklijke Bibliotheek.

¹⁵² In deze bijdrage is gebruik gemaakt van de banden VIII en IX en X. De correspondentie van Goubau is voornamelijk terug te vinden in VIII en IX.

Smet, C., *De roomsche katholyke religie, begonnen, uytgebreyd, vastgesteld en bewaerd in Braband, tusschen menigvuldige aenstoten, vervolgingen en verwoestingen. Kerkelijke geschiedenis van Brussel tot het jaar 1803* (Vereecken 1847).